

Ulukan, Nihan Çiğerci; Ulukan, Umut

Working Paper

Kriz ve Göç: Türkiye Gürcistan Nüfus Hareketleri Üzerine Bir Tartışma

Discussion Paper, No. 2012/97

Provided in Cooperation with:

Turkish Economic Association, Ankara

Suggested Citation: Ulukan, Nihan Çiğerci; Ulukan, Umut (2012) : Kriz ve Göç: Türkiye Gürcistan Nüfus Hareketleri Üzerine Bir Tartışma, Discussion Paper, No. 2012/97, Turkish Economic Association, Ankara

This Version is available at:

<http://hdl.handle.net/10419/81658>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/97

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

KRİZ VE GÖÇ: TÜRKİYE GÜRCİSTAN NÜFUS HAREKETLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Nihan Ciğerci Ulukan ve Umut Ulukan

Bu çalışma "KÜRESEL BUNALIM VE KARADENİZ BÖLGESİ EKONOMİLERİ", başlığı ile Doç.Dr. Elif AKBOSTANCI ve Doç.Dr. Oya S. ERDOĞDU editörlüğünde hazırlanan ve 2011 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Ekim, 2012

Kriz ve Göç: Türkiye Gürcistan Nüfus Hareketleri Üzerine Bir Tartışma

Nihan Ciğerci Ulukan, * Umut Ulukan**

1. GİRİŞ

Sınırları aşan insan hareketleri tarihin eski dönemlerinden beri devam etse de son dönemde yaşanan insan hareketlerinin boyut, kapsam ve niteliğinde önemli değişiklikler olduğu gözlemlenmektedir. Günümüzde yaşanan göç hareketlerinin küresel kapsamı, yerel ve uluslararası politikalara sıkça konu olması ve yarattığı ekonomik ve sosyal sonuçlar sosyal bilimciler tarafından dile getirilmektedir (Castles ve Miller, 2008: 5). Castles ve Miller uluslararası göç hareketlerinde özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde hızlı bir artışın ortaya çıktığından bahsetmektedir. Bu süreçte uluslararası göç, küreselleşme olgusu beraberinde farklı süreç ve biçimlere doğru evrilmektedir. Metaların ve sermayenin dolaşımı hemen her zaman emeğin dolaşımını sağlasa da iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesi de göç hareketlerine yeni boyutlar eklemiştir.

Soğuk Savaş dönemi sonrası birtakım devletlerin yok olduğu ve bu süreçte yaşanan siyasal gerginliklerin ülke içi kaos ve çatışma ortamı yarattığı sıkça gözlemlenmiştir. Diğer yandan dünyada kuzey güney uçurumunun artması başka bir deyişle, ekonomik yapı, sosyal koşullar ve siyasal istikrarda belirgin farklılaşma, uluslararası göç hareketlerinin temel yönleri hakkında bilgi vermektedir (Castles ve Miller, 2008: 175). Genel bir değerlendirme ile siyasal baskılar, iç çatışmalar diğer yandan ekonomik kaosla beraber açlık tehdidi altındaki nüfusun artması “daha iyi bir yaşam” için farklı yerlere göç isteğinin artmasına neden olmaktadır. Fakat yaşanan göç sürecini salt bireylerin tercihleri olarak algılamamak gerekmekte, göç alan ve göç veren ülkelerin bu süreçteki ekonomik, siyasal, sosyal ilişkileri bakımından sürece katkıları göç sürecinin çok boyutlu olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Yaşanan gelişmeleri Türkiye çerçevesinden değerlendirdiğimizde farklı süreçlerle karşılaşılmaktadır. Türkiye 1960’lı yıllarda erken kapitalistleşen ülkelerin yarı nitelikli/niteliksiz ucuz işgücü taleplerini karşılamak üzere işgücü ihraç etmiş ve bu nedenle uzunca bir dönem göç veren ülke olarak algılanmıştır. 1960’lı yıllarda başta Almanya olmak üzere İsviçre, İsveç, Danimarka, Hollanda ve Fransa’ya Türkiye’den işgücü göç ederken bu göçün, ekonomik ve toplumsal sonuçları üzerine birçok araştırma da gerçekleştirilmiştir (Abadan, 1964; Erder, 2006). Fakat son dönemde yaşanan göç hareketleri Türkiye’nin artık göç alan bir ülke konumunda olduğuna dair ipuçları da vermektedir. Özellikle 1989’da Doğu Bloğunun dağılması ile birlikte bu ülkelerde yaşayan pek çok kişinin ekonomik ve siyasal kaosa paralel olarak dünyanın farklı bölgelerine göç ettiği bilinmektedir. Türkiye de bu süreçten etkilenmiş, çoğunluğu komşusu olan eski Doğu Bloğu ülkeleri üzerinden artan nüfus hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Başta Rusya Federasyonu, Ukrayna olmak üzere Moldova, Romanya, Bulgaristan ve Gürcistan vatandaşları Türkiye’ye çeşitli amaçlarla giriş yapmaktadırlar. Bu ülkelerden gelenlerin büyük çoğunluğu ticari amaç olarak nitelendirilebileceğimiz bavul ticareti, ya da Türkiye’nin geniş enformel emek piyasasında kayıt dışı işlerde çalışmak üzere gelmektedirler.

Bu çalışmada Türkiye’nin dünyada yaşanan ekonomik ve siyasal konjonktürdeki yeni gelişmelere bağlı olarak karşılaştığı yukarıda aktarmaya çalıştığımız nüfus hareketlerinden biri olarak Gürcistan-Türkiye arasında gerçekleşen nüfus hareketlerine mercek tutulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Gürcistan vatandaşlarının yoğun olarak giriş yaptığı Sarp sınır kapısının bu göç hareketleri içindeki yeri ve o bölgede göç hareketlerinin yarattığı yeni toplumsal ve ekonomik olgular değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bilindiği gibi sınır rejimleri ve bağlantılı olarak ülkelerin göç politikaları o ülkeye kimlerin girip, yerleşebileceğini kimlerin geçici olarak kalabileceğini ya da kimlerin giremeyeceğini belirlemektedir. Sarp sınırından geçen Gürcülerin önemli bir kısmının çalışma amaçlı olarak

* Ordu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

** Ordu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

Türkiye'ye giriş yaptığı gözlemlenmektedir. Bu durumun oluşmasında Gürcistan'da yaşanan uzun dönemli ekonomik bunalım nedeniyle yaşanan işsizlik ve yaygın yoksulluk etkili olmaktadır. Bu bağlamda Gürcistan Türkiye nüfus hareketleri ele alırken bir anlamda da emek hareketleri ele alınmış olacaktır.

Bu çalışma Sarp sınır kapısında gerçekleşen nüfus hareketlerinin nedenleri, etkileri ve sonuçlarını anlamaya dönük ön araştırmanın bulgularına dayanmaktadır. Hazırladığımız ön çalışmada nitelikli bilgi edinebilmek amacıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla 2'si tezgahlar, 3'ü tarım işçisi olmak üzere 5 Gürcü ile, Sarp sınırına 5 km uzaklıktaki Kemalpaşa'da Denizli, Arhavi, Rize, Samsun'dan gelen 5 esnaf ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Kemalpaşa beldesi belediye başkanı, zabıta görevlileri ve Sarp köyü muhtarı ile bölge hakkında bilgi almak için görüşmeler yapılmıştır. Araştırmamızın ana omurgasını oluşturan Sarp sınır kapısına ait nüfus hareketleri hakkında derinlemesine bilgiler Sarp sınır kapısı emniyet amiri ve gümrük muhafaza müdüründen elde edilmiştir. Son olarak Hopa Esnaf Sanatkarlar Odası ve Hopa Ticaret Sanayi Odası genel sekreterleriyle bölgenin ticari potansiyeli ve nüfus hareketleri ilişkileri hakkında bilgi elde edilmiştir.

2. DÜZENSİZ GÖÇLER VE TÜRKİYE: GÜRCİSTAN ÖRNEĞİ

Son dönemlerde uluslararası göç hareketleri içinde “düzensiz (irregular) göç” kavramının sıkça duyulmaya başlandığı belirtilmelidir. Yasal ve kurumsal olarak düzenlenmemiş bu nüfus hareketlerini İçduygu (2008) üç başlık altında toplamaktadır: Transit göç, mekik veya dögüsel (circular, shuttle) göç, sığınmacı ya da mülteci hareketleri (İçduygu, 2008: 2). Erder (2007) ise düzensiz göç kavramının göçün farklı evrelerindeki kural ihlallerine bakarak açıklanabileceğini öne sürmektedir. Kural ihlallerini şu şekilde belirtmektedir: Birinci olarak özellikle sığınmacı mülteci akımlarında karşılaşılan sınırların yaşa dışı olarak aşılması. İkinci olarak sınırlardan yasalara uygun halde geçilmesine rağmen vize süresinden fazla kalınması, son olarak ise tüm kurallara uyulduğu halde çalışma izni olmadan çalışmadır (Erder, 2007: 36).

Türkiye daha önce belirtildiği gibi, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Doğu Bloğunun dağılması ile birlikte düzensiz göç hareketlerine sıkça tanık olmaktadır. Türkiye'nin Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki köprü niteliğindeki coğrafi konumu da birleşince farklı nitelik ve çeşitlilikte nüfus hareketleri ile karşılaşmak olağan hale gelmektedir. Bu grubun içinde Türkiye'ye yerleşme amacıyla olanlar var olduğu gibi, transit göç olarak tanımlanan, Türkiye'yi geçiş ülkesi olarak kullanıp özellikle Kuzey ve Batıdaki ülkelere göç etmek amacıyla olanların da var olduğu gözlemlenmektedir (İçduygu, 2008: 2).

Düzensiz göçün bir çeşidi olarak mekik (shuttle) göçü, ekonomik amaçlı olarak birçok kez ziyarette bulunanlardan oluşmaktadır. Bu göçte genellikle göçmenler yasal yollardan giriş yapmakta fakat daha sonra ya vize süresi geçmekte ya da vize süresi geçmeden giriş çıkış yapılmaktadır. Bu süreçte Türkiye çok farklı nitelik ve biçimde “mekik göçleri” ile karşı karşıya kalmıştır. Bu farklı göç hareketlerinden birisi “bavul ticareti” yapmak amacıyla gelenlerden oluşmaktadır. Göç literatüründe mekik ticareti (shuttle trade) olarak tanımlanan, Türkçede ise “bavul ticareti” olarak anılan göç hareketi birçok tüccarın sınırlar arasındaki fiyat, maliyet, döviz kuru ve gümrük vergisi gibi farklılıklardan yararlanarak büyük ölçüde kayıt dışı olarak gerçekleşen ticarete katılımı ile gerçekleşmektedir (Yükseker, 2003: 63). Türkçede bu ticaretin bavul ticareti olarak anılması ticaretin küçük çaplı olması diğer yandan ticaret kapsamında giren çıkan malların yolcu beraberinde kabul edilmesi diğer bir deyişle ticaretin kayıt dışı olmasına işaret etmektedir (Yükseker, 2003: 14).

Türkiye özellikle Doğu Blokunun dağılmasına paralel olarak bavul ticareti yapmak amacıyla gelen nüfusla sıkça karşılaşmıştır. 1990'lı yılların başlarında Rusya Federasyonu, Romanya, Bulgaristan, Ukrayna, Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen birçok tüccar Karadeniz kıyısında bulunan Hopa, Trabzon ve daha sonra bavul ticaretinin merkezi olacak İstanbul Laleli'ye gelerek alışveriş yapmışlardır. Bu alışverişin hacminin 1990'lı yılların ortalarında 10 milyar dolara yaklaştığı tahmin edilmektedir (Yükseker, 2003: 15). Diğer yandan gerçekleşen alışverişin kayıt dışı olması ticaret hacmi hakkında tahmini rakamlar kullanılmasını zorunlu kılsa da, bavul ticareti amacıyla gelenlerin “sözde turist” olarak tanımlanan turist vizesiyle giriş çıkış yapanlar olması en azından turizm istatistiklerinin bu amaçla gelenlerin sayısı hakkında bilgi vermesine yardımcı olmaktadır.

Mekik tüccarları üzerine doğu ve batı Avrupa özelinde gerçekleştirilen araştırmalarda farklı tipolojilerle karşılaşıldığı ortaya konulmuştur. Bu araştırmalarda farklı tipolojilerden bahsedilmekle birlikte konumuz açısından önemli olan ve literatürde “ilkel girişimciler” (primitive entrepreneurs) olarak adlandırılan gruba değinmek gerekmektedir. 1989 sonrası Eski Doğu Bloku  lkelerinde yaşayan pek çok kişinin komşu ülkelerden özellikle tekstil ürünü, elektronik eşya gibi malları satın alarak, büyük çoğunluğu enformel şekilde gerçekleşen sınırlar arası ticari faaliyete katıldığı gözlemlenmektedir. “ilkel girişimciler” homojen bir grup olarak algılanmamalıdır. ilkel girişimcilerin bir kısmı kendi ülkelerinde kamu çalışanı,  ğretmen vb. mesleklerde çalışanlardan oluşup bu tür sınırlar arası enformel ticari faaliyete ek gelir sağlamak amacıyla dahil olmaktadır. ilkel girişimcilerin bir kısmı ise bu içi meslek olarak benimsemiş başka bir işte alışmayanlardan oluşmaktadır. Literatürde “karınca” olarak adlandırılan bu grup tekrarlanan şekilde sınırlardan geçerek taşıyabileceği kadar miktarda mal alıp, bunları sınırın diğer tarafında satıp kar elde etmektedirler. “Karıncaların” ticari faaliyetleri için gerçekleştirdikleri ilişkiler enformel ilişkilerdir ve bu ilişkiler karşılıklı güvene bağlıdır (Holtom, 2004).

Enformel ticari faaliyet olarak gerçekleşen bavul ticaretinin sınırın iki tarafındaki ülkeler için farklı sonuçlar doğurduğu ileri sürülmektedir. Mekik tüccarlarının kaynağı olan ülke için önemli soru sınır aşırı ticaret yoksulluğu hafifletecek midir? Sınırın diğer tarafındaki ülke için ise kimlerin kazanacağı sorusu ön plana çıkmaktadır. Kayıt dışı olarak gerçekleşen ticaretin büyük ölçeklere ulaşması bu birikimden pay almak isteyen girişimcilerin artmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda bavul ticaretinin özellikle ülkelerin liberal vize rejimleriyle de desteklenip devam etmesi yönünde adımlar atılmaktadır (Holtom, 2004).

Türkiye’nin karşılaştığı düzensiz göç hareketlerine bir diğer örnek ise, Türkiye’ye turist vizesiyle gelip genellikle kayıt dışı olarak ev işleri, eğlence sektörü, tekstil, inşaat, turizm ve tarım sektöründe çalışmak amacıyla gelenler gösterilebilir. alışmak amacıyla gelenler ülkelerinde yaşanan ekonomik kriz ve sonrasında oluşan uzun dönemli işsizlik, yoksulluk nedeniyle gelir kaybına uğraması sonucu hayatta kalma stratejisi olarak daha yüksek ücrete iş bulabileceği ülkelere gidenlerden oluşmaktadır. Bu gruplar genellikle Türkiye’nin çevresinde bulunan Romanya, Bulgaristan, Moldova, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkmenistan’dan oluşmaktadır (İçduygu, 2008: 4).

Bavul ticareti verilerinde olduğu gibi çalışma amaçlı gelen göçmenler için de sağlıklı verilerin olmadığı belirtilmelidir. Diğer yandan ampirik araştırmalar göstermektedir ki, çalışma amaçlı gelen göçmenler genellikle Türkiye’nin ülkelerine uyguladığı vize rejimi ve  lkelerinin Türkiye’ye uzaklığını Türkiye’de kalış sürelerini belirlemek için kullanılmaktadırlar (İçduygu, 2008). Bu durumda uygulanan vize rejiminin görece liberal olması ve göçmenin ülkesinin Türkiye’ye yakın olması yıl içinde vize süresi dolmadan birkaç kez giriş-çıkış yapabilmesine olanak tanımaktadır. Böylece düzensiz göçmen işçiler de turizm istatistiklerinde gelen ve çıkan yabancılar kategorisine d hil edilmektedir.

Yukarıda genel hatları ile aktardığımız “düzensiz göç” hareketleri içinde temel konumuz olan “Gürcistan’dan gelen yabancılar” son dönemde Türkiye’nin gündeminde yer alan konulardan biri olarak dikkat çekmektedir. 1990’lı yıllardan itibaren uzun süre bağlantısı kesilen Gürcistan Türkiye sınırı yeniden açılmış ve her iki ülke arasında nüfus hareketleri yeniden başlamıştır. Diğer Doğu Bloku  lkelerinde olduğu gibi Gürcistan’da da sosyalist sistemin dağılması ekonomide ciddi kaoslar yaratırken geniş kitlelerin yoksullukla tanışmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Gürcistan’da yaşayan pek çok kişi hayatta kalma stratejisi ile Türkiye’ye çalışma ya da ticaret amaçlı olarak giriş yapmışlardır. Uluslararası G   rg t ’nün verileri ve Hopa Ticaret ve Sanayi Odası genel sekreterinden aldıığımız bilgiler 1989’da Artvin’den Trabzon’a kadar özellikle ticari amaçlı olarak gelen Gürcülerin yoğunlukta olduğunu göstermektedir. 1989’da Gürcistan sınırına yakın olan Hopa’da bavul ticaretinin çok yoğun olduğu, Gürcülerin ülkelerinden getirdikleri malları Hopa’da sahil boyunca kurulan pazarda sattıklarını aynı zamanda Hopa’dan alışveriş yapıp ülkelerine döndükleri vurgulanmıştır. Genel sekreter bu ticari hareketliliğin beş, altı yıl devam ettiği daha sonra aşama aşama bittiğini kaydetmiştir, ancak yaşanan ticari hareketlilik 2008 yılının sonlarına doğru tekrar hareket kazanmıştır. İleride ayrıntılarını aktaracağımız Sarp sınırında bulunan Kemalpaşa Beldesinde bavul ticaretinin yoğun bir şekilde yaşanması tüm dikkatlerin bu bölgeye çevrilmesine neden olmuştur. Diğer yandan gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerde Gürcülerin alışma amacıyla

da yoğun olarak Türkiye'ye giriş-çıkış yaptığı belirtilmiştir. Gürcüler Karadeniz coğrafyasının önemli ürünlerinden olan fındık ve çay toplamak, odun kesmek, yaşlı ve çocuk bakmak inşaatlarda kayıt dışı işlerde çalışmak ya da seks işçiliği nedeniyle gelmektedirler. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çalışma amaçlı gelenlerle ticari amaçlı gelenler arasında keskin bir ayırımın söz konusu olamayacağıdır. Bavul ticareti ve çalışma amaçlı gelenlerin birbirine karışabildikleri bilinmektedir; diğer bir deyişle, bavul ticareti amacı ile gelenlerin aynı zamanda Türkiye'nin yaygın kayıt dışı işgücü piyasasının olanaklarından yararlanarak bir işte kısa süreli de olsa çalışmaya başlayabilir. Aynı şekilde çalışma amaçlı olarak Türkiye'ye giriş yapanlar da bavul ticareti yaparak ülkesine dönebilir. Kısaca hareket halindeki bu nüfus hayatta kalma stratejisi ile birlikte o anda bulabildiği gelir getirici herhangi bir faaliyete katılabilmektedir.

Lordoğlu'nun (2007) çalışma amaçlı gelen yabancılar üzerine gerçekleştirdiği araştırmasında Romanya, Moldova, Ukrayna ve Gürcistan'ın yabancı işgücü kaynağı ülkeler olmaları açısından ilk sıraları paylaştığını vurgulamaktadır. Araştırmada milliyetlerine göre gelen yabancılar arasında OECD ülkeleri hariç Türkiye'ye giren yabancıların % 39'unu bu ülkelerden gelenlerden oluştuğu belirtilmektedir (Lordoğlu, 2007: 94).

Gürcistan ve Türkiye arasındaki vize rejimi dolayısıyla göç politikalarını incelediğimizde görece liberal bir politika izlendiği söylenebilir. 1989'da sınırın açılmasıyla Gürcistan vatandaşlarına 1 ay süreli turist vizesi verilmiş daha sonra Türkiye Gürcistan arasında 1996 yılında imzalanan anlaşma ile bu vizenin sınır kapılarında alınmasına yönelik hüküm getirilmiştir.¹ 2006 yılında yapılan bir anlaşma ise vize rejiminin daha da liberalleşmesini beraberinde getirmiştir. Bu anlaşmaya göre iki ülke vatandaşları karşılıklı olarak 90 günlük süre ile vizesiz giriş-çıkış yapabileceklerdir.² Uygulanan vize rejiminin Türkiye-Gürcistan arasında nüfus hareketlerini artırıcı yönde etkisi olacağı tahmin edilebilir. Nitekim Türkiye'nin turizm istatistiklerinde bu artış gözlemlenmekle birlikte Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) 2008 yılındaki gerçekleştirdiği Gürcistan ülke raporuna göre Türkiye Gürcü nüfusun yöneldiği ülkelerin başında gelmektedir. Rapora göre, Rusya Federasyonu ile yaşanan siyasal gerginlik nedeniyle sınırların kapanması ve aynı dönemde Türkiye'nin Gürcistan'a 3 aylık süre ile vize uygulamasının, Türkiye'yi çekim merkezi haline getirdiği belirtilmektedir (IOM, 2008; 12). Bu bağlamda Türkiye Gürcistan'dan gelen farklı amaç ve nitelikteki yoğun nüfus hareketleriyle karşı karşıyadır.

3. KAFKASYA'YA AÇILAN BİR KAPI: SARP SINIR KAPISI

Sarp sınır kapısı Türkiye'nin Kafkasya'ya açılan kapılarından biri olarak 1988 yılında eski SSCB ile yapılan anlaşma sonucu faaliyete geçmiştir. Anadolu'nun Karadeniz kıyıları 1920'lerde SSCB'nin kurulması ile birlikte Kırım ve Kafkasya ile bağlantısı kesilmiş ve sınırlar kapanmıştır. 1990'lı yıllarda sınır kapısının açılması ile sınırın her iki tarafındaki akrabalar ve aynı etnik kökenden insanlar biraraya gelebilmişlerdir (Yükseker, 2003: 21). Bu gelişmenin hemen ardından eski SSCB ile imzalanan sınır ticareti anlaşması kişilerin Türkiye'ye satmak üzere eşya sokmasına izin vermiştir. sınırın açılması ve ardından Sovyetler Birliği'nin dağılması özellikle Karadeniz kıyılarındaki pek çok ilde ticari hareketlilik yaşanacağı beklentisi doğurmuştur (Yükseker, 2003: 21).

1990'lı yıllardan itibaren daha önce de belirtildiği gibi Gürcistan sınırındaki Sarp sınır kapısı hareketlenmeye başlamıştır. Bu durum Sarp sınır kapısı emniyet amirliğinden aldığımız verilerde de somut bir şekilde gözlemlenmektedir. Tablo 1'de Gürcistan'dan Türkiye'ye gelen gidenlerin istatistiğinin tutulmaya başlandığı 1997 yılından 2009 yılının Ağustos ayına kadar Sarp sınır kapısında görülen nüfus hareketliliğinin özellikle 2003 yılından itibaren ciddi bir artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Sınır Emniyet amirliğinden elde ettiğimiz bilgilere göre Sarp sınır kapısından en çok giriş çıkış yapanlar Gürcüler (% 85), ardından Ermeniler ve daha sonra da Azeriler gelmektedir. Daha az oranda ise Kırgız ve Türkmenler giriş çıkış yapmaktadır

¹ 96/8086 sayılı 07.05.1996 22629 tarihli Resmi Gazete Gürcistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Vize Kolaylığı Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar

² 10 Şubat 2006 tarihinde resmi gazete yayınlanan Türkiye-Gürcistan vize kolaylığı antlaşması

Tablo 1. 1997-2009 arası Sarp sınır Kapısından Giriş Çıkış Yapan Yabancılar (1000 kişi)

Yıllar	Giriş	Çıkış	Toplam	Değişim%
1997	226	241	467	--
1998	272	265	537	15
1999	247	225	472	-12
2000	224	197	421	-11
2001	184	182	366	-13
2002	179	178	357	-2
2003	193	197	390	9
2004	250	276	526	35
2005	430	444	874	66
2006	630	648	1278	46
2007	793	847	1640	28
2008	1087	1092	2179	33
2009*	803	788	1591	---

Kaynak: Sarp Sınır Kapısı Emniyet Amirliği Verileri

* 2009 verileri Ocak-Temmuz aylarını kapsamaktadır.

Nüfus hareketleri üzerine araştırma yapılırken konunun çok boyutlu etkilerini de dikkate almak gerekmektedir. Nüfus hareketliliğinin ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliklerinin nüfus hareketlerini artıracığı göz önünde tutulmalıdır. Nitekim 2000’li yıllardan itibaren Gürcistan ve Türkiye’nin ikili ilişkilerinde özellikle ekonomik ve ticari anlamda gelişme kaydedildiği gözlemlenmektedir. Aslında Türkiye Gürcistan ekonomik ve ticari ilişkileri sınırlar açıldığından beri devam etmekte ise de, 2000’li yıllardan sonra yeni bir ivme kazandığı vurgulanmalıdır. 2003 yılından beri görüşmeleri süren ve 2007 yılında imzalanan serbest ticaret anlaşması bu konuda gerçekleşen somut adımlardan biridir. Diğer yandan enerji konusunda işbirliği çerçevesinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve Kars-Akhalkalaki-Tiflis-Bakü demiryolu projesi de iki ülkenin işbirliği konularının arttığının bir göstergesidir.³ Ayrıca 2006 Şubat ayında yürürlüğe giren her iki ülke vatandaşlarının 90 güne kadar olan ziyaretlerinin vizeden muaf olması liberal bir vize rejiminin yürürlükte olduğunun göstergesidir. Nitekim tablo 2’den görüldüğü gibi 2006 yılında sonra vize muafiyeti uygulamaları ile birlikte nüfus hareketlerinde artış gözlemlenmektedir.

Tablo 2. 2004-2009 Yılları Arası Türkiye’ye Gelen Gürcü Vatandaşlarının Sayısı

Yıllar	Giriş
1998	193.118
1999	181.324
2000	179.651
2001	164.058
2002	161.375
2003	167.911
2004	235.143
2005	367.339
2006	549.328
2007	630.979
2008	830.184
2009*	734.800

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri 2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009 (Ağustos)

³ “Turktrade” isimli ekonomi dergisinin 2006 yılında yayınladığı Gürcistan dosyasında bu ticari ilişkiler ayrıntılı olarak aktarılmıştır.

1998 yılından 2009 Ağustos ayına kadar Türkiye'ye gelen Gürcülerin sayısının yılda yıla artış olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle 2006 yılından sonra artışın hızlı bir şekilde devam ettiği belirgindir. Vize muafiyeti uygulamasının bu süreçte etkili olduğu söylenebilir. Bu artışı Tablo 3 üzerinde görmek mümkündür. Gürcistan vatandaşları 2008 yılında Türkiye'ye en çok giriş çıkış yapan yabancılar içinde 8. sırada yer almakta ve Türkiye'ye giriş çıkış yapan yabancıların içinde oranı % 3,1'dir.

Tablo 3 Milliyetlerine Göre En Çok Giriş Çıkış Yapan Yabancılar, 2008

Ülkeler	Giriş	%	Çıkış	%
Almanya	4.415.525	16,8	4.396.948	16,6
Rusya Fed.	2.879.278	10,9	2.863.857	10,8
İngiltere	2.169.924	8,2	2.190.254	8,3
Bulgaristan	1.255.343	4,8	1.512.243	5,7
Hollanda	1.141.580	4,3	1.166.101	4,4
İran	1.134.965	4,3	1.029.716	3,9
Fransa	885.006	3,4	877.408	3,3
Gürcistan	830.184	3,2	824.609	3,1
Ukrayna	730.689	2,8	729.370	2,8
ABD	679.445	2,6	693.199	2,6
Diğer Ülkeler	10.214.738	38,8	10.147.419	38,4
Toplam	26.336.677	100,0	26.431.124	100,0

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri, 2008

İki ülke arasında yaşanan ekonomik ilişkilerin gelişmesi bir taraftan Türk sermayedarların Gürcistan'da yatırımlarının artmasına neden olurken diğer taraftan çalışma amacıyla gelen Gürcü işgücü de özellikle Türkiye'nin enformel işgücü piyasasında yerini almaktadır. Vizesiz sınır politikasının yarattığı imkânlardan yararlanarak çalışma amaçlı gelen Gürcülerin sayısında da gözlemlenmektedir. 1990'lı yıllarda sınır açıldığından beri özellikle Doğu Karadeniz Bölgesinin iki önemli ürünü olan çay ve fındık toplamak üzere mevsimlik olarak gelen Gürcülerin olduğu bilinmektedir. Gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerde mevsimlik işçi olarak Gürcülerin tercih edildiği çünkü "çalışkan, temiz ve ucuz" olduklarından bahsedilmiştir. Gerçekten de Gürcü işçilerin çalışma izinlerinin olmaması ücretlerinin düşmesine neden olmakta ve onları işverenlere daha bağımlı hale getirmektedir. Diğer yandan yine derinlemesine görüşmelerden elde ettiğimiz bilgilere göre "Gürcüler olmasa çay toplanmaz" söylemi bölgede tercih edilen emek olduklarının kanıtıdır. Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta ise, son dönemde tarımda yapısal dönüşüm uygulamaları çerçevesinde çay ve fındık gibi ürünlerde devlet desteğinin kademeli olarak çekilmesi, diğer yandan toprakların çok parçalı olması nedeniyle dekar başına elde edilen ürünün az olması ürün yetiştirme maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Üreticiler de maliyet artışlarını işçi ücretlerini düşürerek aşmaya çalışmaktadır.

İleride ayrıntılarını aktaracağımız Sarp sınırında bulunan Kemalpaşa ilçesinde yaşanan ticari hareketlilik Gürcü işçiler için yeni çalışma alanlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kemalpaşa'da gerçekleşen yoğun bavul ticareti, irili ufaklı kurulan birçok dükkânda Gürcüce ve Türkçe bilen eleman ihtiyacını doğurmuştur. Kemalpaşa Belediye Başkanı'ndan elde ettiğimiz bilgilere göre ticaretin yoğunlaşması ile birlikte 1000'in üzerinde Gürcü'nün Kemalpaşa piyasasında faaliyet gösteren dükkânlarda tezgâhtar olarak çalıştığı belirtilmiştir. Kemalpaşa'da dükkân sahipleri ve Gürcü tezgâhtarlarla gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde özellikle Sarp sınır kapısına 14 km uzaklıktaki Batum bölgesinden gününbirlik çalışmak için gelenlerin olduğu vurgulanmıştır. Diğer yandan mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların da özellikle Batum Bölgesinden yoğun olarak geldiği belirtilmiştir.

Gürcü işçilerin mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmalarının yanında farklı sektörlerde de kayıt dışı olarak çalıştıkları gözlemlenmektedir. Gürcüler Karadeniz bölgesinde özellikle inşaat sektöründe yoğun olarak çalışmaktadırlar. Gürcü kadınların da seks işçisi olarak Türkiye'de sınıra yakın bölgelerde çalıştıkları belirtilmiştir. Çalışma amaçlı olarak gelen Gürcü işçilerin farklı işlerde çalıştıkları gözlemlenmektedir. Örneğin görüşme gerçekleştirdiğimiz sırada mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan Gürcü işçinin Kemalpaşa'da ticaretin yoğun olduğu dönemde Türkçe bilgisinden dolayı

tezgahtarlık yaptığını, oradaki işlerin durgunlaşması ile beraber bir süre inşaat işlerinde çalıştığını, çay sezonu başlayınca da mevsimlik tarım işçiliğe başladığını belirtmiştir. Dolayısıyla çalışma amaçlı gelen işçilerin farklı nitelikte birçok işte çalışmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4. KEMALPAŞA: YENİ BİR LALELİ Mİ?

Sarp sınır kapısı ve çevresinin bir diğer önemi son dönemde medya tarafından sıkça dile getirilen “Krizin Kemalpaşa’ya uğramadığı” söylemleridir. Hopa’nın belde belediyelerinde biri olan Kemalpaşa’da özellikle 2008 sonlarından itibaren alışveriş amacıyla gelen yoğun bir Gürcü akımı gözlemlenmiştir. İrili ufaklı birçok tekstil firmasının kurulduğu Kemalpaşa’nın İstanbul’un özellikle Doğu Blokundan gelen bavul tüccarlarının alışveriş mekânı olan Laleli’ye benzeyeceği şeklinde öngörülerde bulunulmuştur. Sarp sınır kapısının yanı başında görülen bu ticari hareketlilik Türkiye’nin dört bir yanında bulunan özellikle tekstil üreticilerinin dikkatini çekmiş, yaşanan kriz nedeniyle olumsuz günler geçiren tekstil üreticileri bunu fırsat olarak algılayarak Kemalpaşa’da dükkân açmışlardır.

4597 kişilik nüfusa sahip, ağırlıklı olarak çay üretiminin gerçekleştiği, kendi halinde küçük bir sahil kasabası olan Kemalpaşa, Gürcü bavul tüccarlarının akınıyla birden milyar Dolarların bahsedildiği ticari hacmi ile İstanbul’un kayıt dışı bavul ticaretinin merkezi olan Laleli’ye rakip olacak kasaba konuma doğru hızlı bir değişim yaşamıştır. Bu hızlı değişimi Kemalpaşa sokaklarında dolaşırken gözlemlemek mümkündür. Kemalpaşa’da bulunan uzun bir cadde boyunca derme çatma birçok yapının özellikle tekstil ürünleri satan mağazalara dönüştürüldüğü gözlemlenmiştir. 2009 yılında Kemalpaşa Belediye Başkanı ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede de buradaki potansiyeli görenlerin yoğun ilgisi üzerine kümeslerin bile mağazaya dönüştürüldüğünü belirtmiştir. Kemalpaşa’da derme çatma mağazaların yanında birçok işyeri inşaatının da sürdüğü gözlemlenmektedir. Diğer yandan 2009 yılı Ekim ayında Kemalpaşa’da açılması planlanan modern iş merkezi olacak İstanbul Bazaar’da ticari hareketliliğin sonucu olarak yaşanan önemli girişimlerden biridir.

Görüşmelerimizde literatürde bu alanda yapılmış çalışmalara paralel olarak Gürcü bavul tüccarlarının genellikle kadınlardan oluştuğu tespit edilmiştir. Göç literatüründe karınca (ant trade) ticareti (Staudt, 1998: 58; Holtom, 2004: 2) olarak da kavramsallaştırılan bavul ticaretini büyük siyah poşetlerin içinde genellikle ev eşyası ve tekstil malzemesi alan ve satan, iki kolları yüklü bir şekilde sınırdan giriş çıkış yapan Gürcü kadınlar gerçekleştirmektedir.

Kemalpaşa’da yaşanan bu ticari hareketlilik Türkiye’nin farklı bölgelerinden gelen tekstil firması sahipleri için kriz döneminde can simidi işlevi görmüştür. Gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde Kemalpaşa’da dükkânı olan Denizlili girişimci, kriz nedeniyle batmak üzere olan Denizli’de bulunan iki tekstil fabrikasını burada yaşanan bavul ticareti nedeniyle kurtardığını belirtmiştir. Günlük ciroların 7-8 bin TL arasında değiştiğini şimdi ise 30-40 bin TL günlük ciroların olduğunu vurgulamıştır. Kemalpaşa’da sadece Cuma günü kurulan yerel pazarın ticaret ile birlikte Salı ve Cuma günleri olmak üzere iki gün kurulduğu; alışverişin Pazartesi akşam 9’dan Çarşamba günü gece 3’e kadar aynı şekilde Cuma günleri kurulan Pazar için de Perşembe akşamı 9’dan Cumartesi gece 3’e kadar yoğun bir şekilde devam ettiği belirtilmiştir. Çoğunluğu kadın tüccarlardan oluşan bavul tüccarlarının Türkiye’den aldıkları malları Ermenistan ve Azerbaycan’a pazarlayarak sadece kendi ülkeleri sınırlarında değil daha geniş bir coğrafyada ticari faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Sınırlar arasında gerçekleşen bavul ticareti üzerine yapılan ampirik araştırmalarda bir diğer bulgu ise bu ticaretin uzun süreli şekilde devam etmediği yönündedir. Gerçekleşen kayıt dışı ticaretin vergi ve gümrük gelirlerinin düşmesine neden olduğu, bu sebeple bir süre sonra ülkelerin bu ticaretin kayıt altına alınmasına yönelik girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu bulgulara paralel olarak araştırma alanımız olan Kemalpaşa’da da Haziran 2009’dan itibaren Gürcistan’ın Türkiye’den alınan mallara Gürcistan’daki satış fiyatı üzerinden %18 vergi kesintisi uygulamaya başlamasıyla, gerçekleşen ticari faaliyetin kesintiye uğradığı gözlemlenmiştir. Sarp sınır kapısı emniyet amiri ticaretin yoğun olduğu dönemlerde haftada iki gün kurulan pazar günlerinde sınırdan günlük giriş çıkışların 12.500 kişi dolayında olduğunu belirtmiştir. Bavul ticaretinin kesilmesi ile birlikte bu sayının 4.000 seviyelerine gerilediği belirtilmiştir. Gürcistan’ın Türkiye’den giren mallarla ilgili vergi uygulamaya başlamasıyla kesilen ticaret Kemalpaşa’da mağaza açan birçok girişimciyi zor durumda bırakmıştır. Kemalpaşa’da

artan taleple beraber dükkân kiralalarının arttığı hatta 3 yıla varan sözleşmelerle kiralaların peşin alındığı belirtilmiştir. Nitekim kirası peşin ödenmiş pek çok dükkânın içinde mallarla birlikte kapandığı gözlemlenmiştir.

Kemalpaşa’da gerçekleşen bavul ticaretinin yarattığı yeni bir emek biçimi olan “yevmiyeli çalışan tezgâhtarlara” daha önce kısaca değinmiştik. Ticaretin yoğun olduğu dönemde pazarın kurulduğu cadde boyunca dükkânlarda tercüme yapmak amacıyla 1000-1200 civarında Gürcü tezgâhtar istihdam edildiği belirlenmiştir. Bu grubun çoğunluğunu Sarp sınır kapısına 14 km uzaklıktaki Batum ve çevresinden gününbirlik gelerek çalıştıkları bulgularımız arasında yer almaktadır. Nitekim derinlemesine görüşme gerçekleştirdiğimiz Gürcü kadın tezgâhtar Batum’un bir köyünde her gün Sabah 8’de sınırdan geçip Kemalpaşa’ya geldiğini, akşam 6’da da yine sınırdan geçip köyüne geri döndüğünü belirtmiştir. Gerçekleştirilen görüşmelerde günlük yevmiyenin 20-25 TL olduğu ancak ücretlerin ticaretin durması ile birlikte düştüğü vurgulanmıştır.

Araştırmamızla ilgili son bulgumuz ise bavul ticaretinin durmasının kargo şirketlerinin kurulmasını beraberinde getirdiğidir. Araştırmayı gerçekleştirdiğimiz sırada 3 kargo şirketinin Kemalpaşa’da açıldığı gözlemlenmiştir. Sınırdan büyük hacimli malların geçmesinin mümkün olmadığı durumlarda kargo şirketleri aracılığıyla bu geçiş sağlanmaktadır. Yeni kurulan bir kargo şirketi yetkilisi ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede, haftada 500 kilo malın, Batum’da gümrük denetiminin çok sıkı olması nedeniyle, daha çok Tiflis’e gönderildiğinden bahsetmiştir. Tiflis’ten esnafın gelip Kemalpaşa’dan mal aldığını sonra kargoya verdiği belirtilmiştir. Kilosu 4 Lariye (Gürcistan para birimi) mal göndermek mümkündür. Diğer yandan Kemalpaşa’da gözlemlendiğimiz bir başka olgu ise, bazı dükkânların camekânında “LARI BULUNUR” yazısının bulunmasıydı. Ticaret nedeniyle Gürcistan para birimi Lari’nin sınır bölgesinde geçerli para birimi olduğunu, Rize’den sonra ise Lari’nin geçmediğini görüşmelerimizde birçok kez dillendirilmiştir. Bu anlamda sınır bölgesinin kendi ekonomisini de beraberinde yarattığı, bölgede kendine özgü ekonomik ilişkilerin doğduğu gözlemlenmiştir.

5. SONUÇ YERİNE

Türkiye 1989’dan itibaren dünyada ve siyasal konjonktürde yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmelere paralel olarak yeni nüfus hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu nüfus hareketleri günümüze kadar farklı nitelik ve biçimlerde artarak devam etmektedir. Bu bağlamda araştırma konumuz olan Gürcistan-Türkiye arasındaki nüfus hareketlerini de dikkat çeken bir olgu olarak değerlendirebiliriz. 1989’da Türkiye Gürcistan sınırının açılmasıyla beraber devam eden nüfus hareketliliği son dönemlerde artarak sürmektedir. Sarp sınırında özellikle 2006 yılından itibaren nüfus hareketliliğinin görünür bir şekilde artması Türkiye Gürcistan arasında vize rejiminin liberalleşmesi sonrasında oluşması tesadüf değildir. Sarp sınır kapısında artan nüfus hareketliliği bir yanda emek hareketliliği yaratsa da bir yandan da enformel ticari hareketliliğin doğmasına neden olmuştur. Birkaç ay içinde Kemalpaşa beldesinde hızla büyüyen bavul ticareti özellikle kriz döneminde birçok girişimci için can simidi olarak görülmüş ve Türkiye’nin çeşitli bölgelerinden Kemalpaşa’ya gelerek birçok girişimci mağaza açmıştır. Ancak bavul ticaretinin kayıt dışı ve belirsiz niteliği bu hareketliliğin devam edip etmeyeceği konusunda net bir şey söylenilmesini mümkün kılmamaktadır. Nitekim Türkiye’nin kayıt dışı bavul ticareti merkezi olan Laleli piyasası bile artık eski şaşalı günlerinden oldukça uzaktır. Yüksek’in Laleli bavul ticareti piyasası üzerine gerçekleştirdiği araştırmasında “mal ve para akışı sektöre uğradığında aktörler arasındaki iş ilişkileri kopabiliyor, zincirleme iflas yaşanabiliyor. Karlı iş yapma beklentisi yeniden oluştuğunda ise çelnoklar (bavul tüccarları) ve esnaf kişisel ilişki ağlarını yeniden örmeye başlıyorlardı” saptamasıyla bavul ticaretinin değişen yapısını ortaya koymaktadır. Her an değişebilir belirsiz koşullar bavul ticaretini bir yandan riskli hale getirirken, diğer yandan ise kriz koşullarında can simidi olarak görülmektedir.

Araştırmamızın daha çok ön plana çıkan bulgularından biri olan bavul ticareti ve yarattığı nüfus hareketliliğinin yanında kayıt dışı işlerde çalışmak amacıyla gelen geniş bir kitlenin olduğu gözlemlenmektedir. Bölgede çay ve fındık tarımında mevsimlik işlerde çalışmanın yanı sıra Türkiye’nin farklı bölgelerinde özellikle kayıt dışı işlerde çalışma amaçlı olarak gelen Gürcü nüfustan söz etmek mümkündür. Bölgede özellikle mevsimlik işlerde çalışan “ucuz ve uysal” işgücü olarak son dönemlerde tercih edilen emek haline geldikleri gözlemlenmektedir. Uygulanan liberal vize rejimi Türkiye’ye çalışma amaçlı olarak gelen Gürcülerin sayısını daha yüksek oranla attırmakla birlikte

Çalışma izinlerinin olmaması, işverenler karşısında güçsüz konumları, düşük ücret ve kötü çalışma koşullarıyla karşılaşmalarını olağan hale getirmektedir. Diğer yandan Gürcülerin çalışmak için yoğun olarak gittikleri ülkelerin başında gelen Rusya Federasyonu ile yaşanan siyasi gerginlik nedeniyle sınırın kapanması aynı dönemde Türkiye ile 90 güne kadar vize muafiyetinin yürürlüğe girmesi nedeniyle gün geçtikçe Türkiye'ye çalışma amaçlı olarak gelecek nüfusun artması beklenebilir. Gerçekleştirdiğimiz çalışmada elde ettiğimiz sonuçlar böyle bir beklentiyi dillendirmemizi olanak veren ipuçlarını barındırmaktadır. Ayrıca Türkiye'ye yönelen göç hareketleri üzerine ampirik araştırmaların sayıca azlığı nedeniyle konu hakkında bilgi dağarcığımızın kısıtlı olduğunu söylememiz gerekmektedir. Dolayısıyla süreci anlayabilmek için bu tür çalışmaların daha da artması faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- CASTLES, S. ve MILLER M. (2008), *Göçler Çağı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- ERDER, S. (2007), “Yabancılaşmış Kurgulanan Ülkenin “Yabancıları”, F. Aylan Arı (drl.) *Uluslararası Göç İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde, İstanbul: Derin Yay. 2006, 1-71.
- ERDER, S.(2006), *Refah Toplumunda Getto ve Türkler*, İstanbul: Bilgi Üni. Yay.
- HOLTOM, P. (2004), *Shuttle Trade and Border Regimes*, The International Institute for Strategic Studies. <http://www.iiss.org/rrpfreepdfs.php?scID=60> (erişim tarihi: 24 Aralık 2009)
- IOM. (2009), Migration in Georgia: A Country Profile 2008.
- İÇDUYGU, A.(2008), “Circular Migration and Turkey. An Overview of the Past and Present-Some Demo-Economic Implications”, CARIM Analytic and Synthetic Notes 2008/10.
- LORDOĞLU, K. (2007), “Çalışma Hayatımızda Yeni Yabancılar: Bir Araştırmanın Bazı Sonuçları ve Değerlendirmeler.” F. Aylan Arı (drl.), *Uluslararası Göç İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde, İstanbul: Derin Yay. 2006, 83-127.
- STAUDT, K. (1998), Free Trade Informal Economies at The U.S.-México Border, Temple University Press.
- TURİZM BAKANLIĞI, Turizm İstatistikleri, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, Ankara.
- YÜKSEKER, D. (2003), *Laleli-Moskova Mekiği*, İstanbul: İletişim Yay.